

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет корекційної та соціальної педагогіки і психології
Кафедра корекційної педагогіки та інклюзивної освіти

Дипломна робота
магістра

з теми: **«Формування комунікативної компетентності
майбутніх корекційних педагогів у процесі
професійної підготовки»**

Виконала: студентка КогОс1-М18з групи
спеціальності «016 Спеціальна освіта»
за освітньою програмою
Олігофренопедагогіка. Логопедія
Мік М.А.

Керівник:
Михальська С.А., кандидат
психологічних наук, доцент кафедри
корекційної педагогіки та інклюзивної
освіти

Рецензент:
Вержиховська О.М., кандидат
педагогічних наук, доцент кафедри
психолого-медико-педагогічних основ
корекційної роботи

ЗМІСТ

	Стор.
ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Теоретичні підходи до проблеми дослідження	6
1.1. Поняття «спілкування» та «комунікація» в науковій літературі....	6
1.2. Комунікативна компетентність як предмет наукового дослідження.....	13
1.3. Комунікативна компетентність як чинник професійного становлення корекційного педагога	26
Висновок до розділу	40
 РОЗДІЛ 2. Експериментальне дослідження комунікативної компетентності майбутніх корекційних педагогів	41
2.1. Методи та організація дослідження комунікативної компетентності.....	41
2.2. Результати експериментального дослідження.....	49
2.3. Умови формування комунікативної компетентності майбутніх корекційних педагогів.....	56
Висновок до розділу	67
 ВИСНОВКИ	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	71
ДОДАТКИ	87

ВСТУП

Актуальність теми. Успіх діяльності корекційного педагога залежить від його здатності організувати свою роботу на основі професійно виваженого, науково обґрунтованого спілкування з суб'єктами сфери взаємодії. У психологічній науці таку здатність особистості професійно вирішувати практичні завдання визначають поняттям «комунікативна компетентність» (іноді ототожнюють з поняттям «компетентність у спілкуванні»).

Комунікативна компетентність – це система внутрішніх ресурсів ефективної взаємодії: позицій спілкування, ролей, стереотипів, установок, знань, умінь, навичок. Ефективне спілкування завжди передбачає спонтанний і творчий процес, тому ефективне спілкування – це спілкування, що розвиває. Крім особистісних особливостей до комунікативної компетентності входять особливості пізнавальних процесів й емоційної сфери.

В цілому комунікативна компетентність пов'язана з адекватним використанням усієї палітри можливостей. Аналіз поняття комунікативної компетентності дозволяє виявити проблеми обґрунтування критеріїв ефективного спілкування і адекватної відповідності форм спілкування і ситуації спілкування.

Вивченням розуміння комунікативної компетентності через Я-стан займалися ряд вчених, зокрема Е. Берн, П. М. Єршов, М. В. Молоканов, Л. А. Петровська та ін.; а комунікативну компетентність як здібності особистості, як уміння – компонент здібностей розглядали В. В. Гаркуша, М. М. Заброцький, Л. А. Петровська, К. К. Платонов та ін.

Компетентність як важливий показник професійного становлення вивчалась у роботах С.У. Гончаренко, О.М. Дахіна, Б.Д. Ельконіна, А.К. Маркова та ін.

Допомогти фахівцю оволодіти засобами ефективного впливу на особистість, складає пріоритетне завдання у підготовці майбутнього корекційного педагога до професійної діяльності. Це зумовлює роботу над подальшим удосконаленням системи формування мовленнєво-комунікативних компетентностей майбутнього спеціаліста у галузі корекційної педагогіки.

Як свідчить аналіз наукової літератури, проблема комунікативної компетентності корекційного педагога, і особливо у процесі професійної підготовки, ще не знайшла належного вирішення. Тому вищевказане і зумовило вибір теми нашого дослідження: «Формування комунікативної компетентності майбутніх корекційних педагогів у процесі професійної підготовки».

Мета дослідження полягає в узагальненні науково-практичного доробку у визначенні сутності і змісту поняття «комунікативна компетентність» у контексті фахової підготовки майбутніх корекційних педагогів, розробці тренінгової програми з формування комунікативної компетентності.

Відповідно до мети дослідження визначені такі **завдання**:

1. Здійснити теоретичний аналіз понять «спілкування» та «комунікація» в науковій літературі; комунікативної компетентності як чинника професійного становлення корекційного педагога.

2. Експериментально дослідити рівень розвитку комунікативної компетентності майбутніх корекційних педагогів у процесі професійної підготовки.

3. Розробити тренінгову програму з формування комунікативної компетентності майбутніх корекційних педагогів.

Об'єктом дослідження - комунікативна компетентність майбутнього корекційного педагога.

Предметом дослідження є умови формування комунікативної компетентності майбутніх корекційних педагогів у процесі професійної підготовки.

Методи дослідження: теоретичний аналіз і систематизація науково-теоретичних та методичних джерел; констатувальний експеримент; методики психодіагностичного дослідження, спостереження.

Місцем проведення дослідження був Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Загальну вибірку досліджених склали 25 студентів, які навчаються за спеціальністю «016 Спеціальна освіта» за освітньою програмою Олігофренопедагогіка. Логопедія.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що дістало подальшого розвитку поняття спілкування, комунікація, комунікативна компетентність; обґрунтовано необхідність цілеспрямованого розвитку комунікативної компетентності корекційного педагога для покращення ефективності його роботи.

Практичне значення роботи полягає у можливості її використання студентами при вивченні спеціальної психології, тренінгу розвитку комунікативної компетентності; корекційними педагогами.

Апробація та впровадження результатів. Основні результати дослідження доповідались та отримали схвалення на щорічній науковій конференції студентів і магістрантів за підсумками НДР у 2018 році Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (24 квітня 2019 року), щорічній науковій конференції студентів і магістрантів за підсумками НДР у 2019 році Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (28-29 квітня 2020 року).

Публікації. Основні положення і висновки дослідження викладені у 1 науковій праці.

Розвиток комунікативної компетентності можна розглядати в двох аспектах: по-перше, в процесі соціалізації і виховання; по-друге, засобом спеціально організованого соціально-психологічного тренінгу. Комунікативні здібності студентів піддаються розвитку, наприклад, за допомогою соціально-психологічного тренінгу. Розроблена програма тренінгу розвитку комунікативної компетентності майбутнього корекційного педагога дозволяє вирішувати питання розвитку комунікативних здібностей у процесі спільної групової роботи на основі безпосередньої міжособистісної взаємодії та сталого міжособистісного спілкування.

ВИСНОВКИ

1. Спілкування – це двосторонній або багатосторонній процес встановлення й розвитку контактів між людьми, зумовлений їхньою потребою у спільній діяльності. Комунікативна компетентність постає як інтегральна якість особистості, що виконує функцію адаптації й адекватного функціонування особистості в соціумі, містить у собі установки, стереотипи, позиції спілкування, ролі, цінності тощо особистості, «інструмент, що рефлексує», творчий потенціал особистості.

2. Професійна компетентність – це система особистісних якостей, знань і умінь, що зумовлюють готовність і здатність фахівця здійснювати професійну діяльність. Професійна компетентність передбачає: сформованість уміння розмірковувати й оцінювати професійні ситуації та проблеми; творчий характер мислення; виявлення ініціативи у виконанні виробничих завдань; усвідомлене розуміння особистої відповідальності за результат праці; здатність до управління виробничим колективом; прийняття раціональних рішень у вирішенні конкретних завдань та проблем.

3. Загальну вибірку досліджених склали 25 студентів, які навчаються за спеціальністю «016 Спеціальна освіта». З метою вивчення комунікативної компетентності майбутніх корекційних педагогів було проведено експеримент, в ході якого були використані наступні методики: «Діагностика рівня полікомунікативної емпатії»; «Діагностика прийняття інших» (за шкалою Фейя); «Діагностика доброзичливості» (за шкалою Кемпбелла); КОС-2.

4. За методикою «Діагностика рівня полікомунікативної емпатії» були отримані наступні результати: у 12,0% студентів спостерігається низький рівень полікомунікативної емпатії, який характеризується наступним: студенти відчують труднощі у встановленні контактів з людьми, некомфортно відчують себе в шумній компанії; надають перевагу усамітненій роботі. У 52,0% – середній рівень, так вони в міжособистісних відносинах більше схильні судити про інших за їхніми вчинками, ніж за своїм враженням. Частіше емоційні переживання тримають при собі; у спілкуванні уважні, намагаються зрозуміти більше, ніж було сказано словами, прагнуть делікатно висловитись, не переконавшись що з нею погодяться. У 36,0% – високий рівень. Досліджувані чутливі до потреб і проблем оточуючих, схильні багато прощати. З цікавістю ставляться до людей. Подобається «читати» їх обличчя і «дивитись» в їхнє майбутнє. Комунікабельні, легко знаходять контакт з іншими. Оточуючі цінують за душевність. Намагаються не допускати конфліктів і знаходять компромісні рішення. Надають перевагу

роботі з людьми. Дуже високий і дуже низький рівень нами не виявлений.

5. «Діагностика доброзичливості» (за шкалою Кемпбелла) дала наступні результати: у 8,0% студентів – низький показник доброзичливого відношення до інших; у 68,0% досліджуваних середній, а у 24,0% студентів – високий показник доброзичливого відношення до інших.

6. За допомогою методики «Діагностика прийняття інших» (за шкалою Фейя) нами були отримані такі результати: у 28,9% опитаних спостерігається високий показник прийняття інших; у 68,0% студентів виявився середній показник прийняття інших з тенденцією до високого; у 4,0% опитаних спостерігається середній показник прийняття інших з тенденцією до низького; низький показник прийняття інших нами не виявлений.

7. За результатами діагностики комунікативних і організаторських схильностей (КОС-2) студентів нами було виявлено, що більшості притаманний дуже високий рівень по комунікативних (у 36,0% студентів) та по організаторських (у 44,0% студентів) схильностях.

8. За чотирма показниками (полікомунікативна емпатія, прийняття інших, доброзичливість, комунікативні схильності) у більшості студентів, які навчаються за спеціальністю «016 Спеціальна освіта», спостерігається середній рівень (від 52,0%). Досить багато студентів (34,0%) має високий рівень досліджуваних якостей, і лише незначна частина має низькі показники (16,0%). Найбільше студенти проявляють емпатію до дітей, батьків, старших та незнайомих людей.

9. Розвиток комунікативної компетентності можна розглядати в двох аспектах: по-перше, в процесі соціалізації і виховання; по-друге, засобом спеціально організованого соціально-психологічного тренінгу. Комунікативні здібності студентів піддаються розвитку, наприклад, за допомогою соціально-психологічного тренінгу. Розроблена програма тренінгу розвитку комунікативної компетентності майбутнього корекційного педагога дозволяє вирішувати питання розвитку комунікативних здібностей

у процесі спільної групової роботи на основі безпосередньої міжособистісної взаємодії та сталого міжособистісного спілкування.

10. Проведене дослідження комунікативної компетентності майбутніх корекційних педагогів не вичерпує всіх аспектів проблеми. Подальша розробка даної проблеми вбачається нами у вивченні можливостей впливу навчання на формування високого рівня комунікативної компетентності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреева Г.М. Социальная психология. М. : «Аспект прогресс», 2001. 290 с.
2. Берн Э. Игры, в которые играют люди: Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры : Психология

- человеческой судьбы ; пер. с англ. ; общ. ред. М.С.Мацковского. М. : Центр общечеловеческих ценностей, 1996. 336 с.
3. Беленька Г.В. Формування професійної компетентності сучасного вихователя дошкільного навчального закладу: монографія. К. : Київ. Ун-т ім. Б. Грінченка, 2011. С. 9–67.
 4. Богуш А. М. Витоки мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку: програма та методичні рекомендації. К. : ІЗМН, 1997. 112 с.
 5. Бодалев А.А. Психология общения. М. : Издательство «Институт практической психологии», Воронеж : НПО «МОДЭК», 1996. 256 с.
 6. Буртовая Н.Б. Коммуникативная компетентность личности и социально-психологические факторы ее развития (на примере студентов – будущих педагогов-психологов): дис. канд. психол. наук: 19.00.07. Томск, 2004. 176 с.
 7. Введение в практическую социальную психологию ; под ред. Ю.М. Жукова, Л.А. Петровской, О.В. Соловьевой. М. : «Смысл», 1996. 377 с.
 8. Волкова Н.П. Педагогіка : посібник для студентів вищих: навчальних закладів. К. : Видавничий центр «Академія», 2002. 576 с.
 9. Выготский Л.С. Мышление и речь : Психологические исследования ; ред. Г.П.Шелогурова. Москва : Лабиринт, 1996. 416 с.
 10. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М. : Просвещение, 1991. 385 с.
 11. Вятютнев М.Н. Коммуникативная направленность обучения русскому языку в зарубежных школах. *Русский язык за рубежом*. 1977. № 6. С. 38–45.
 12. Гершунский Б.С. Философия образования для 21 века (в поисках практико-ориентированных образовательных концепций). М. : Совершенство, 1998. 512 с.
 13. Гладка В.В. Компетентнісний підхід як методологічна основа розробки освітніх стандартів перепідготовки ; збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана

- Огієнка ; за ред. О.В. Гаврилова, В.І. Співака. Вип. XX в двох частинах, частина 1. Серія: соціально-педагогічна. Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2012. С. 50–57.
14. Дошкільна лінгводидактика : хрестоматія ; упоряд. А.М.Богуш. Ч.1. К. : б.в., 1999. С. 15–18, 137–156.
15. Емельянов Ю. Н. Активное социально-психологическое обучение. Л. : ЛГУ, 1985. 276 с.
16. Жуков Ю.М., Петровская Л.А., Растянников П.В. Диагностика и развитие компетентности в общении. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1991. 96 с.
17. Заболоцька Л.А. Педагогічні умови формування комунікативних умінь учителя. URL: <http://lib.mdpu.org.ua/nvsp/BAK7/7/14.pdf>.
18. Звягинцев В.И. Развитие коммуникативной компетенции в деятельности политтехнолога: дис. на соискание научн. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.13. Тамбов, 2006. 195 с.
19. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативная целевая основа компетентностного подхода в образовании. М. : Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов. 2004. 30 с.
20. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования. *Высшее образование сегодня*. 2003. № 5. С. 34–42.
21. Изаренков Д.И. Базисные составляющие коммуникативной компетенции и их формирование на продвинутом этапе обучения студентов-нефилологов. *Рус. яз. за рубежом*. 1990. № 4. С. 54–60.
22. Калюжна Т.Г. Культура педагогічного мовлення. Методичні рекомендації. К. : Національний педагогічний університет імені МП Драгоманова, 2011. 51 с.
23. Капська А.Й. Педагогіка живого слова : навч.-метод. посібник. К. : ІЗМН, 1997. 140 с.
24. Капська А.Й. Виразне читання. К. : Просвещение, 1986. С.15–22.

25. Касярум К.В. Формування комунікативної компетенції магістрантів педагогічних спеціальностей у процесі фахової підготовки: дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04. Черкаси, 2011. 282 с.
26. Ковалев Г. А. Основные направления использования активного социального обучения в странах Запада. *Психологический журнал*. 1989. Т. 10. № 1. С. 127–136.
27. Козак С.В. Формирование иноязычной коммуникативной компетенции будущих специалистов морского флота : дис. на соискание научн. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.04. Одеса, 2001. 270 с.
28. Коллектив. Личность. Общение: словарь социально-психологических понятий ; под ред. Е.С. Кузьмина и В.Е. Семенова. Л. : Лениздат, 1987. 143 с.
29. Комунікативна компетентність як предмет наукового дослідження. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2013. Вип. 3. С. 56–62.
30. Коваленко А. Б., Корнев М. Н. Соціальна психологія : підруч. для студ. ВНЗ. 2-е вид. К. : Геопринт, 2006. 400 с.
31. Костюк Г.С. Навчання і розвиток особистості. К. : Радянська школа, 1967. 253 с.
32. Кривцова С.В, Мухаматулина Е.А. Тренинг : навыки конструктивного взаимодействия с подростками. М. : Генезис, 1997. 192 с.
33. Крижанская Ю.С., Третьяков В.П. Грамматика общения. СПб. : Питер, 2005. 280 с.
34. Крутій К.Л. Граматична компетенція дитини дошкільного віку: термінологічне визначення. URL: http://www.ukrdeti.com/2003/2_a8_2003.html.
35. Крутій К.Л. Формування ключових компетенцій у дітей дошкільного віку в умовах полілінгвальності. URL: <http://www.ukrdeti.com/umservik/ukmsv0.html>.

36. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. 2-е изд. М. : Политиздат, 1977. 304 с.
37. Лисина М.И. Общение, личность и психика ребенка ; под ред. А.Г.Рузской; вступительная статья А.Г.Рузской. 2-е изд. М. : Московский психолого-социальный институт, Воронеж : НПО «МОДЭК», 2001. 384 с.
38. Лисина М. И. Проблемы онтогенеза общения. М. : Педагогика, 1986. 144 с.
39. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. М. : Наука, 1984. С. 242–271.
40. Маркова А.К. Психология профессионализма. М. : Знание, 1996. 312 с.
41. Мельніченко Т.В. Вступ до спеціальності: логопедія. 2-ге вид., доопр. та доповн. К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. 184 с.
42. Милбруд Р.П., Максимова И.Р. Современные концептуальные принципы коммуникативного обучения иностранным языкам. *Иностранные языки в школе*. 2000. №4. С. 9–15.
43. Образование взрослых: реальность, проблемы, прогноз ; под ред. С.Г. Вершловского. Спб. : Питер, 1998. 162 с.
44. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія : підручник : у 2 кн. Кн. 1: Соціальна психологія особистості і спілкування. К. : Либідь, 2004. 576 с.
45. Основы конструктивного общения. Хрестоматия ; составители Т.Г. Григорьева, Т.П. Усольцева. М. : «Совершенство», 1997. 196 с.
46. Основы теории коммуникации ; под ред. проф. М.А.Василика. М. : Гардарики, 2003. 616 с.
47. Парыгин Б.Д. Анатомия общения : учебное пособие. СПб. : Изд-во Михайлова В.А., 1999. 302 с.
48. Парыгин Б. Д. Основы социально-психологической теории. М. : Мысль, 1971. 351 с

49. Педагогічна майстерність ; за ред. І.А. Зязюна. К. : Вища школа, 1997. 349 с.
50. Петровская Л. А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг. М. : Изд-во МГУ, 1989. 216 с.
51. Петрушин С.В. Психологический тренинг в многочисленной группе (методика развития компетентности в общении в группах от 40 до 100 человек). М. : Академический проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2000. 256 с.
52. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии / В.Д.Балин, В.К.Гайда, В.К.Гербачевский и др. ; под общей ред. А.А.Крылова, С.А.Маничева. 2-е изд., доп. и перераб. СПб. : Питер, 2004. 560 с.
53. Протасов А.Г. Теоретико-методичні засади формування професійної компетентності майбутніх фахівців з неруйнівного контролю та технічної діагностики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д. пед. н.: спец. 13.00.04 теорія і методика професійної освіти. К., 2012. 40 с.
54. Професійна етика вчителя: час і вимоги ; за ред. Б.М. Жебровського, Л.М. Ващенко. К. : Ірпінь, 2000. 257 с.
55. Психологія : Підручник / Ю.Л. Трофімов, В.В. Рибалка, П.А. Гончарук та ін. ; за ред. Ю.Л. Трофімова. К. : Либідь, 1999. 558 с.
56. Психологія особистості : словник-довідник ; за редакцією П.П.Горностаєва, Т.М.Титаренко. К. : Рута, 2001. 320 с.
57. Равен Дж. Компетентность в современном обществе. М. : Когито-Центр, 2002. 396 с.
58. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. Самара : Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2000. 672 с.
59. Рубинштейн С.Л. Теоретические вопросы психологии и проблема личности. Проблемы общей психологии. М. : Педагогика, 1973. 242 с.

60. Руденский Е. В. Социальная психология. Новосибирск : ИНФРА/М, 1997. 224 с.
61. Рудестам К. Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы: Теория и практика ; пер. с англ. ; общ. ред. и вступ. 2-е изд. М. : Прогресс, 1993. 368 с.
62. Савельев А.Я. Модель формирования специалиста с высшим образованием на современном этапе. Содержание, формы и методы обучения в высшей школе: Аналитические обзоры по основным направлениям развития высшего образования. Вып. 3. М.: НИИВО, 2005. 72 с.
63. Семиченко В.А. Психология общения. К. : Магістр-S, 1997. 152 с.
64. Сериков В.В. Личностный подход в образовании : концепция и технологии. Волгоград : Перемена, 1994. 152 с.
65. Симоненко Т.В. Теорія і практика формування професійної мовно-комунікативної компетенції студентів філологічних факультетів: монографія. Черкаси : Брама, 2006. 370 с.
66. Скворцова С.О. Професійно-комунікативна компетентність учителя початкових класів : монографія. Одеса : Абрикос Компани, 2013. 290 с.
67. Словарь-справочник по психодиагностике / Л.Бурлачук, С.Морозов. 2-е изд., перераб. и доп. СПб. : Питер, 2003. 528 с.
68. Смирнова Е.О. Детская психология: Учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 2003. – 368 с.
69. Соколова І.В. Професійна підготовка майбутнього вчителя-філолога за двома спеціальностями : монографія ; за ред. С.О. Сисоєвої. МОН України. АПН України. Ін-т пед. освіти і освіти дорослих. Д. : АРТ-ПРЕС, 2008. 400 с.
70. Тарасова В.В. Риторична культура як складова професійно-комунікативної компетенції майбутніх корекційних педагогів. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітніх школах*. К, 2014. № 34 (87). С. 341–347.

71. Федорчук В.М. Соціально-психологічний тренінг «Розвиток комунікативної компетентності викладача» : Навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2003. 240 с.
72. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. М. : Изд-во Института Психотерапии. 2002. 490 с.
73. Фопель К. Психологические группы: Рабочие материалы для ведущего: Практическое пособие ; пер. с нем. М. : Генезис, 1999. 256 с.
74. Холодная М.А. Психология интеллекта. СПб. : Питер, 2002. 272 с.
75. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности (Основные положения, исследования и применение). СПб. : Питер Ком, 1999. 608 с.
76. Цимбалюк І.М. Психологічне консультування та корекція. Модульно-рейтинговий курс : навчальний посібник. К. : ВД «Професіонал», 2005. 656 с.
77. Цимбалюк І.М. Психологія спілкування: навчальний посібник. Київ: Професіонал, 2004. 304 с.
78. Шапарь В.Б. Новейший психологический словарь. Ростов-на-Дону : Феникс, 2005. 320 с.
79. Шапарь В.Б. Практическая психология. Инструментарий. Ростов н/Д : Феникс, 2004. 768 с.
80. Шапарь В.Б. Рабочий словарь психолога-консультанта. Ростов-на-Дону : Феникс, 2005. 260 с.
81. Шевцова И.В. Тренинг личностного роста. СПб. : Речь, 2003. 144 с.
82. Шевцова И.В. Тренинг тренеров: 9 дней личностного роста. СПб. : Речь, 2006. 128 с.
83. Яценко Т.С. Активная социально-психологическая подготовка учителя к общению с учащимися : Книга для учителя. К. : Освіта, 1993. 207 с.
84. Hymes D.H. On communicative competence. Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 1971. 213 p.